

12.

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

ՊԱՎԻԹ ՉԱՍԱԼՅԱՆ

Հրադադարի պայմաններում ապրող երկրի պաշտպանունակությունը հիմնական գրավականներից է տիրող առողջ բարոյահոգեբանական մթնոլորտը: Վերջինս ենթադրում է մեծ թվով հոգեպես կայուն, իրավիճակին համարժեք գործելակերպի ունակ և թշնամուն հաղթելու վճռական դիրքորոշում ունեցող քաղաքացիների առկայություն: Ինչպիսի՞ն է այս տեսակետից ներկայիս հայ հասարակությունը, ինչպիսի՞ սոցիալ-հոգեբանական գործընթացներ են տեղի ունենում, առո՞ղջ է արդյոք երկրում տիրող բարոյահոգեբանական մթնոլորտը: Սույն հոդվածում ռազմական հոգեբանության հրատապ խնդիրների համատեքստում մենք անդրադառնալու ենք մեր երկրում վերջին տարիներին նկատվող այն սոցիալ-հոգեբանական զարգացումներին, որոնք էապես թուլացնում են Հայաստանի պաշտպանունակությունը:

Ադրբեջանի հավանական ագրեսիային հասարակության հոգեպես պատրաստ չլինելը

Այս խնդրի կարևորությունը պայմանավորված է նրանով, որ 1994 թվականի հրադադարից հետո հասարակության որոշակի հատվածն անտարբերությամբ է համակված պատերազմի վերսկսման հավանականության հանդեպ և այլևս չի ընկալում այդ վտանգը որպես այդպիսին: Ավելին. հատկապես կենցաղային մակարդակում ոմանք հուսա-

հատ համառուությամբ ժխտում են այդ վտանգը, ըստ էության ինքնախաբեություն մատնելով իրենք իրենց: Այս ամենը հուշում է հասարակության մի մասի մոտ զգոնություն թուլացման, ռազմական հնարավոր իրադրությունը հոգեպես անպատրաստ լինելու մասին, ինչը էպպես սպառնում է մեր երկրի պաշտպանունակությունը: Մինչդեռ կասկածից վեր է, որ տանուլ տվածը ռազմական ճանապարհով ետ վերադարձնելու ռևանշիստական նպատակները դեռ երկար չեն լքելու ադրբեջանական քաղաքական շրջանակներին, ուստի Բաքվի ցանկացած ղեկավարություն միշտ պատրաստելու է բանակն ու երկիրը պատերազմի: Այս իրողությունը մեր հայրենակիցներից շատերը պարզապես չեն ընկալում:

Վերջին տասներկու տարիներին մեր հասարակությունը աստիճանաբար հարմարվեց հրադադարի պայմաններում ապրելուն: Սակայն խնդիրն այն է, որ նմանօրինակ հարմարումը ստացել է որոշակի փտաբանական երանգ, քանզի այն արդյունք է իրականության աղճատված ընկալման: Այստեղ գործ ունենք իրականության ժխտում կոչվող հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմի խմբային դրսևորման հետ, որը մեր հայրենակիցներից մի մասի մոտ ծայրահեղ, որոշ դեպքերում՝ հիվանդագին արտահայտություններ է ընդունել: Իրականության ժխտման էությունն այն է, որ մարդ կարծես չի նկատում, չի գիտակցում իրեն սպառնացող վտանգը, ինչի արդյունքում նրա հոգեկանը գերծ է մնում տագնապից: Այս ամենը, ի վերջո, հանգեցնում է իրականությունից կտրվելուն, ստեղծված վիճակին չհամապատասխանող գործողություններ ձեռնարկելուն: Իսկ, ինչպես հայտնի է, թե՛ անհատական, թե՛ խմբային մակարդակներում հոգեկան լիարժեք առողջության չափանիշը իրականության համարժեք ընկալումն ու այնպիսի գործունեության ծավալումն է, որի արդյունքում առկա պրոբլեմը լուծվում է, վտանգը՝ վերանում: Ուստի, հասարակության մեջ իրականության ժխտմամբ առաջնորդվող մարդկանց սովոր խմբի առկայությունը հուշում է այդ հասարակության հոգեպես անառողջ լինելու մասին: Մեր հայրենակիցներից շատերին թվում է, որ եթե մենք չցանկանանք պատերազմ, այն չի լինի: Մենք, որ այդ հնարավոր պատերազմում հարձակման ենթարկվող և պաշտպանվող կողմն ենք լինելու՝ հակառակորդի փոխարեն վճռում ենք, որ նա մեզ վրա չհարձակվի:

Մյուս վտանգավոր դիրքորոշումը, որը նկատվում է հասարակության մի մասի շրջանում, թելադրված է թշնամուն հաջողությամբ դիմադրելու հավանականության հանդեպ թերահավատությունից: Խոսքը սեփական ուժերի հանդեպ միանգամայն իռացիոնալ անվստահության մասին է: Հատկանշականն այն է, որ արցախյան պատերազմի թե՛ նախօրեին, թե՛ սկզբում, թե՛ ընթացքում և անգամ նրա հաղթական ավարտից հետո մեզանում չէին դադարում նման դիրքորոշումներ կրողների պարտվողական դատողությունները. ոմանք այդպես էլ չէին պատկերացնում, որ հայր կարող է հաղթել իրենից ավելի շատ ռեսուրսներ և բնակչություն ունեցող Ադրբեջանին: Չէ՞ որ առ այսօր էլ արցախյան հաղթանակը, ոմանց կարծիքով, արտաքին օգնության արդյունք է: Նման դիրքորոշումը մեր էթնիկական հոգեկերտվածքում դարերի ընթացքում արմատացած ու սերնդե-սերունդ փոխանցվող էթնիկական թերարժեքության դրսևորում է. կազմավորում, որը զգալիորեն կաշկանդում է ազգի դիմադրողական ներուժը: Դրա հաղթահարումը տևական ժամանակ է պահանջում և հնարավոր է միայն այն դեպքում, եթե հայ էթնոսի կյանքում գրանցվեն ռազմական, արտաքին-քաղաքական, գիտական, մշակութային, տնտեսական և այլ կարգի նվաճումներ: Այս տեսակետից արցախյան հաղթանակը մեր հասարակության համար ունեցավ յուրահատուկ թերապևտիկ ազդեցություն՝ հայ հանրության շրջանում ամրապնդեց հավատը սեփական ուժերի հանդեպ, սակայն, ցավոք՝ ոչ բոլորի մոտ:

Նշենք, որ պատերազմի հնարավորության ժխտման, նրանում հաղթանակի հանդեպ թերահավատության դիրքորոշումները մերթ ընդ մերթ դրսևորվում են լրագրողների, հասարակական, քաղաքական գործիչների ելույթներում, հիմնականում անուղղակիորեն, ենթատեքստում, կենցաղային շփումներում: Հրադադարի պայմաններում ապրող հասարակության մի մասի մոտ անգամ նման դիրքորոշումների առկայությունը լուրջ մտահոգության տեղիք է տալիս: Հետևաբար, կազմակերպված քարոզչության անհրաժեշտություն կա՝ դրանց տարածումը կանխելու և վերացնելու նպատակով:

Այսպիսով, նման պայմաններում ռազմական հոգեբանության առջև ծառանում է հստակ խնդիր. պատրաստել հայ հասարակությանը հավանական պատերազմին՝ նրանում հաղթելու վստահություն հաղորդելով: Վերջինս ենթադրում է մեր հասարակության շրջանում հետևյալ դիրքորոշումների ձևավորումը. առաջին՝ ռազմական գործողությունների վերսկսումը մեծապես հավանական է և երկրորդ՝ Ադրբեջանից գալիս է սպառնալիք, նրա թշնամական կեցվածքը կայուն է և տևական: Հարկավոր է հատկապես շեշտել, որ խոսքը մոտակա պատերազմի հավանականության մեջ պահելու մասին չէ, ինչը լուրջ սթրեսոր է և իսկապես կարող է կազմալուծել մեր հասարակության բնականոն կենսագործունեությունը: Խնդիրը վտանգը սթափ գնահատել կարողանալու և դրան դիմակայելուն պատրաստ լինելու մասին է: Հենց նման պատրաստականության վիճակում է տասնամյակներ շարունակ ապրում, օրինակ՝ իսրայելյան հասարակությունը, որն իրեն ուժեղ է զգում ոչ թե պատերազմի հավանականությունը կուրորեն ժխտելով, այլ իր թշնամիների հանդեպ ռազմական, տնտեսական գերազանցություն ապահովելով: Իսրայելի պարագայում արտաքին վտանգը ոչ թե բարոյալքում է հասարակությանը, այլ համախմբում և մոբիլիզացնում է էթնոսի ուժերը, վերածում այն արդյունավետ պետական շինանարարության լուրջ խթանի:

«Ռազմական գերազանցությամբ» հայկական հասարակությունն ահաբեկելու ադրբեջանական փորձը

Վերջին տարիներին Ադրբեջանը հետևողականորեն վարում է սեփական «ռազմական գերազանցության» մասին լայն քարոզչություն: Ադրբեջանական իշխանությունների նպատակը ակնհայտ է. ահաբեկել Հայաստանի հասարակությանը, ձևավորել հնարավոր պատերազմում մեր երկրի հաղթելու անհնարինություն, մեր ուժերի չնչին լինելու մասին գաղափարը: Փորձելով հոգեբանորեն կտորել, բարոյապես պարտության մատնել մեզ դեռ մինչև պատերազմի սկսվելը՝ Ադրբեջանում հույս ունեն հեշտացնել ռազմական հաղթանակը: Ասվածի ակնհայտ ապացույցն է

տարբեր առիթներով հնչող հայտարարությունն Ադրբեջանի ռազմական բյուջեն Հայաստանի պետական բյուջեին համարժեք դարձնելու և Հայաստանի տնտեսապես թույլ լինելու մասին¹: 2006 թ. դեկտեմբերի 21-ին Իլ համ Ալիևը հայտարարել է, թե տարեցտարի Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության բյուջեն զգալիորեն գերազանցելու է Հայաստանի պետական բյուջեն²: Իրականում այս քարոզչական հնարքը նախատեսված է որքան մեր, նույնքան էլ ադրբեջանական հասարակության համար, որտեղ խնդիր կա պատրաստել երկիրը «հաղթական», հարձակողական պատերազմի: Ռազմական ծախսերի կտրուկ աճը շեշտելը նպատակ ունի վստահություն հաղորդել սեփական հանրությանը:

Սակայն «ռազմական գերազանցություն» մասին քարոզչական հնարքը ադրբեջանական հասարակության համար լուրջ պոտենցիալ վտանգ է պարունակում և ունի թե՛ դրական, թե՛ բացասական ազդեցություն հավանականություն: Դրական ազդեցությունը կարելի է տեսնել այժմ, երբ ադրբեջանական հասարակության շրջանում ամրապնդվում են ռազմամոլ դիրքորոշումները, սեփական ուժերի նկատմամբ վստահության ձեռքբերումը, մինչդեռ վտանգը զգացնել կտա իրեն հավանական պատերազմի ժամանակ: Բանն այն է, որ, բացարձակեցնելով ռազմական ծախսերի մեծացման դերը հաղթանակի ձեռքբերման մեջ, ադրբեջանական ղեկավարությունը լուրջ է հարձակողական պատերազմի բազում օբյեկտիվ դժվարությունների մասին, որոնք կարող են ադրբեջանական հասարակության համար լինել անսպասելի և դառնալ անհաղթահարելի: Այդ դժվարությունների մասին տեղյակ չլինելը, դրանց հոգեբանորեն պատրաստ չլինելը հեռացնում են ադրբեջանական հասարակությունը իրականությունից և բարոյալքման վտանգ ստեղծում արդեն դրանց հետ բախվելիս:

¹ Армения и Азербайджан на перепутье "ни мира, ни войны". – Ереван, Исследовательский центр "Регион" Журналистов-расследователей, 2005, стр. 66.

² www.Regnum.ru/news/759197.html. 20:26, 21.12. 2006.

Մեր կարծիքով, այս պարագայում միանգամայն հավանական է «ցանկալի ասեկոսեների» ֆենոմենի դրսևորումը: «Ցանկալի ասեկոսե» հասկացողությունը գիտական շրջանառություն է ներմուծել հայ հոգեբան Հակոբ Նազարեթյանը: Այդպիսին նա անվանում է այն ասեկոսեները, որոնք արտահայտում են հասարակության ցանկությունները, նպատակները, հույսերը: Ըստ Հ. Նազարեթյանի, «ցանկալի ասեկոսեները» կարող են ցանկալի իրականության պատրանք ստեղծել հասարակության մեջ և հուսահատության, բարոյալքման հանգեցնել, երբ այդ հասարակական նպատակները չիրականանան, հույսերը շարժարացվեն³: Թեև ռազմական գերազանցության շնորհիվ հաղթանակ տանելու դիրքորոշումները Ադրբեջանում տարածվում են ոչ թե ասեկոսեների, այլ պետական կազմակերպված քարոզչության միջոցով, այնուամենայնիվ, վերը նշված օրինաչափության հանդես գալու հավանականությունը դրանից չի նվազում: Ռազմական գերազանցության քարոզչության արդյունքը ակնհայտ է. նախորդ տարիների համեմատ ադրբեջանական բանակի հաղթանակին վստահ Ադրբեջանի քաղաքացիների թիվը զգալիորեն աճել է⁴: 2004 հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Ադրբեջանում անցկացված հարցման 1000 մասնակիցների 60,7%-ը համոզված է հավանական պատերազմում ադրբեջանական բանակի հաղթանակում: Սակայն իրերի նման դրությունը մեծացնում է նաև «ցանկալի ասեկոսեների» դրսևորման հավանականությունը: Նշված ֆենոմենի դրսևորման վառ օրինակ է Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկզբին՝ 1939-1940 թթ, ֆրանսիական բանակի անձնակազմի բարոյալքումը: Բանն այն է, որ մոտ մեկ տասնամյակ, ընդհուպ մինչև պատերազմի սկիզբը, Ֆրանսիայում բացարձակացվում էր «Մաժենոյի գծի» նշանակությունը, այն ներկայացվում էր ընկալվում էր իբրև անճեղքելի և գերմանական վտանգի հանդիման՝ հուսալի, զրեթե անհաղթահարելի պատենշ: Ինչ-

³ А. П. Назаретян, *Агрессивная толпа, массовая паника, слухи*, Москва, 2003, стр 95.

⁴ Армения и Азербайджан на перепутье "ни мира, ни войны". – Ереван, Исследовательский центр "Регион" Журналистов-расследователей, 2005, стр 48.

պես հայտնի է, «Մաժենոյի գիծը» չկանխեց Ֆրանսիայի օկուպացիան, իսկ վերջինիս շրջանցումը գերմանացիների կողմից հանգեցրեց ֆրանսիական բանակի ու հասարակության դիմադրողական ոգու անկմանը: «...Ինձ պակաս չգարմացրեց նաև ֆրանսիական դիմադրության արագ կրախը՝ ռազմաճակատի ճեղքումից անմիջապես հետո: Գերմանական ողջ շարժը իրականացվում էր գլխավոր ճանապարհներով, և ոչ մի տեղ նրանք չկանգնեցվեցին»⁵, - իր հուշերում նշում է Ու. Չերչիլը:

Ռազմական մեծ ծախսերի շնորհիվ արագ և հեշտ հաղթանակը, որն այդքան էլ մոտ չէ իրականությունը, միանգամայն հավանական է դարձնում «ցանկալի ասեկոսենների» սցենարի զարգացումը՝ ինչպես ադրբեջանական բանակում, այնպես էլ հասարակության շրջանում: Սակայն մեր պարագայում նույնպես «ցանկալի ասեկոսենների» ֆենոմենին չտրվելու համար հարկավոր է պատերազմի հավանական լինելը մշտապես թարմացնել հասարակական գիտակցության մեջ: Հավանական պատերազմում հաղթելու համար հարկավոր է ոչ թերագնահատել, ոչ էլ՝ գերագնահատել հակառակորդի ուժերը: Հայկական բանակի սպայակազմը պետք է մանրամասնորեն տեղյակ լինի հակառակորդի հոգեբանական նկարագրին, որի համար պետք է ուսումնասիրել այն. ահա ռազմական հոգեբանություն ևս մեկ կարևորագույն խնդիր:

«Հայաստանցի-ղարաբաղցի» դիրքորոշումները

Դիվանագիտական նկատառումներից ելնելով, Արցախի հոշակած անկախ պետականության կարգավիճակը, պարագոքսալ կերպով, իր բացասական հոգեբանական ազդեցությունն ունեցավ ինչպես ՀՀ-ում, այնպես էլ Արցախում և հիմք դարձավ հայաստանցի-ղարաբաղցի տրոհման ու դրանից բխող դիրքորոշումների ձևավորման համար: Արդյունքում՝ թե՛ Արցախում, թե՛ Հայաստանի այլ հատվածներում Արցախն իսկապես ընկալվեց «անկախ», Հայաստանից դուրս մի պետական միավոր: Այս դեպքում ինչպես Արցախի, այնպես էլ Հայաստանի այլ շրջան-

⁵ У. Черчилль, Вторая мировая война, т. 2, Москва, 1998, стр. 37.

ների բնակչության մոտ առկա են ազգային ինքնագիտակցության խորքային փոփոխություններ: Մասնավորապես, արցախցիների մոտ հայ ազգի հետ սեփական նույնացմանը աստիճանաբար փոխարինում է զարաբաղցի հանրույթին նույնացումը, այսինքն՝ նոր, հայ էթնոսից դուրս գտնվող զարաբաղցու խմբային ինքնագիտակցություն է ձևավորում: Իսկ Հայաստանի տարբեր շրջաններում, ընդհակառակը, զարաբաղցիներն աստիճանաբար չեն ընկալվում սեփական՝ հայ էթնիկական հանրույթի մեջ, այլ դիտվում են որպես նրանից դուրս մի յուրահատուկ հանրույթ:

Հայաստանցի-զարաբաղցի դիրքորոշումները պառակտող բնույթ ունեն և Հայաստանի պաշտպանունակության համար խիստ վտանգավոր են: Հայաստանցի-զարաբաղցի պառակտումը պետք է հաղթահարել ներքին և արտաքին տարբերակված քարոզչության մեջ՝ ՀՀ-ում, թե՛ ԼՂՀ-ում քարոզելով «մեկ ազգ, մեկ հայրենիք» դիրքորոշումը՝ ամրապնդելով Հայաստանի տարբեր շրջանների բնակչության մոտ մեկ ընդհանրական՝ հայկական ինքնագիտակցությունը: Զուգահեռաբար հարկավոր է համոզիչ կերպով ՀՀ բնակչությանը ներկայացնել, որ երկրի քաղաքական, տնտեսական ոլորտներում արցախցիների դերի մասին պատկերացումները չափազանցված են, և միտումնավոր շահարկվում են մի շարք ուժերի կողմից:

Թշնամուց ելնող վտանգի հանդեպ զգոնության նվազում

Ժամանակակից հայ հասարակության խմբային ինքնագիտակցության մեջ թշնամու հանդեպ առողջ պաշտպանական ազդեսիայի նվազելու միտում է նկատվում, որի օբյեկտիվ պատճառը պատերազմում հաղթանակ տանելն է: Առողջ պաշտպանական ազդեսիան ենթադրում է հայրենիքին սպառնացող թշնամուն դիմադրելու և հաղթելու դիրքորոշում, ինչն իրական վտանգին դիմակայելու հոգեբանական պատրաստվածություն, վճռականության վիճակ է ստեղծում այն կրողի մեջ: Տասնամյակներ շարունակ խորհրդային իրականության մեջ թշնամու հանդեպ ազդեսիվ դիրքորոշումը բացահայտ արտահայտելն անհնարին էր: Արդյունքում՝ այն կուտակվելով, ժայթքեց արցախյան ազատագրական

պայքարի ընթացքում և հաղթանակից հետո կարծես պարպվեց: Ներկայումս թշնամու կերպարի հանդեպ առողջ պաշտպանական ազդեցության մղված է հետին պլան: Այն ակտիվանում է և համակում հայ հասարակության, հատկապես երիտասարդության գիտակցության ոլորտը՝ թշնամու հերթական վայրագությունից (օրինակ՝ Բուդապեշտում հայ սպայի սպանությունից) հետո, ապա կրկին նվազելու միտում է հանդես բերում: Յանկացած պահի, երբ ադրբեջանական կողմից մեզ սպառնացող վտանգն ավելի առարկայական, իրական դառնա, ներկայիս հայ հասարակության ենթագիտակցական մակարդակ մղված առողջ պաշտպանական ազդեցության կակտիվանա՝ դառնալով ավելի տեսանելի և վառ արտահայտված: Թերևս հենց այս տեսակետից էլ հարկավոր է բացատրել այն իրողությունը, որ մայրաքաղաքի բնակչության մոտ ադրբեջանցիների հանդեպ ազդեցիկ մակարդակն ավելի ցածր է, քան սահմանամերձ շրջաններում: Երևանում պատերազմի վտանգը չի զգացվում, այն աչքի առջև չէ: Ադրբեջանցու կերպարը մայրաքաղաքի բնակչի համար մի տեսակ անորոշ է և հստակ է դառնում վայրագությունից-վայրագություն: Մինչդեռ պատերազմ տեսած սահմանամերձ շրջանների բնակչության պատկերացումները ադրբեջանական զինուժի մասին ավելի իրատեսական են և հիմնված են ոչ վաղ անցյալի իրադարձությունների հուշերի վրա:

Այսպիսով, ռազմական հոգեբանության կարևոր խնդիրներից է կառավարելի դարձնել թշնամու հանդեպ հայ հասարակության մոտ պաշտպանական ազդեցիկ նվազման ինքնաբերական գործընթացը՝ ձևավորելով ու պահպանելով ադրբեջանական պետության և հատկապես նրա բանակի հանդեպ իրականությանը համարժեք պատկերացում: Թշնամուն միայն իբրև թշնամի ընկալելով կարելի է նրանից հաջողությամբ պաշտպանվել՝ արագ հակազդելով նրա ոտնձգություններին: Հակառակ պարագայում, ադրբեջանական կամ թուրքական ցանկացած վայրագություն մեզ համար կլինի անսպասելի, հետևաբար, կորուստներն էլ՝ մեծ:

Թշնամու հանդեպ հանդուրժողականության քարոզչությունը և «Թուրքը փոխվել է» դիրքորոշումը

Մեր պետության անվտանգությանն էսպես սպառնում են վերջին տարիներին որոշ հասարակական, քաղաքական գործիչների, լրագրողների ակնհայտ պարտավողականություններ, ստրկամտություններ հազեցած հրապարակային ելույթներն ու հրապարակումները: Վերջիններիս կողմից հետևողականորեն տարվում է ադրբեջանցու, թուրքի հանդեպ հանդուրժողականության քարոզչություն: Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ որոշ լրագրողներ, հասարակական, քաղաքական գործիչներ կարծես վերածված լինեն Հայաստանում թուրքական քաղաքականության խոսափողի: Ընդ որում, որոշակի ժողովրդականություն վայելող լրատվամիջոցներ բացահայտ հակապետական, ապազգային դիրքորոշումները հանրության լայն խավերի ուշադրությունը ներկայացնում են իշխանությունների օբյեկտիվ քննադատության ֆոնի վրա: Արդյունքում՝ բացահայտ հակապետական բովանդակությամբ նյութն ընդհանուր ընդգրիմադիր բովանդակության տեղեկությունների համատեքստում կլանվում է բնակչության կողմից: Մի շարք հասարակական կազմակերպություններ, բնավ չթաքցնելով այդ նպատակով իրենց՝ արտերկրից դրամաշնորհ ստանալու փաստը, բացահայտ պացիֆիստական և ադրբեջանցիների, թուրքերի հանդեպ հանդուրժողականություն ձևավորելուն ուղղված քարոզչություն են ծավալում: Հանդուրժողականության վերը նշված պարզունակ, մակերեսային քարոզչությանը զուգահեռ, այս ուժերի կողմից հետևողականորեն տարածվում է Արևմտյան Հայաստանն անդառնալիորեն կորցրած լինելու, նրա՝ հայկական պետականության կազմի մեջ երբևէ ընդգրկվելու անհնարինություն, նրա ազատագրման անիրական, զուտ պատրանքային լինելու գաղափարը: Ընդ որում՝ նման դիրքորոշումները, որպես կանոն, հիմնավորվում են թուրքական ռազմական հզորությամբ, որը ներկայացվում է իբրև անհաղթհարելի մի ուժ: Ներկայիս հայաստացի թուրքիայի դեմ պայքարը ներկայացվում է որպես անհեռանկարային, որով պատմա-

կան հայրենիքի ազատագրության գաղափարը վարկաբեկվում է: Դրան զուգահեռ փորձ է արվում վարկաբեկել, թունոտ որակումներով բացասական հասարակական կարծիք ձևավորել այն հայրենասիրական ուժերի մասին, ովքեր իրականությունը համարժեք՝ որպես իշխանական պետություններ են ընկալում Ադրբեջանն ու Թուրքիան:

Հանդուրժողականության այս անառողջ, աչլասերված դրսևորման ակունքներում հարկավոր է տեսնել «Թուրքը փոխվել է» դիրքորոշումը, որը նկատելի է նաև կենցաղային շփումներում: Մեզանից ոմանք այն կարծիքին են, թե այսօրվա Թուրքը 1915 թվականի Թուրքը չէ, թե չի կարելի դառնալ «պատմության գերին», պետք է հաղթահարել հնացած ու կարծր դիրքորոշումները, մոռանալ ցեղասպանության մասին և Թուրքերի հետ բարեկամանալ՝ չընկալելով նրանց իբրև իշխամի: Կարծես թե ասվածի շարունակությունն է որոշ ուժերի կողմից Եղեռնի միջազգային ճանաչման, դատապարտման և հետևանքների հաղթահարման գաղափարի, Արցախյան հիմնախնդրի վարկաբեկումը:

Հարկավոր է նշել, որ կենցաղային մակարդակում Մեծ Եղեռնի ճանաչման խնդիրը երբեմն զուգորդվում է տնտեսական դժվարությունների հետ, և դրանից բնակչության դժգոհությունը նրանց մի մասի մոտ փոխանցվում է Մեծ Եղեռնի ճանաչման գաղափարի վրա: Արդյունքում՝ մեզանում երբեմն նկատվում է մի դիրքորոշում, թե ներկայիս սոցիալական ճգնաժամը նորօրյա եղեռն է: Եղեռնի հետ կապված մյուս կենցաղային վտանգավոր դիրքորոշումն այն է, թե վերջինիս միջազգային ճանաչման համար տարվող պայքարը իրականում ֆինանսական փոխհատուցման համար է, որից սակայն շատերին ուղղակի օգուտ չկա:

Կենսամակարդակի անկման հետևանքով ժողովրդի դժգոհությունը փոխանցվել է նաև Արցախի հիմնախնդրի վրա: Վերջին տարիների սոցիալ-տնտեսական դժվարությունների պատճառը ոմանք նույնացնում են արցախյան ազատագրական պայքարի հետ, ինչի հետևանքով Արցախն ընկալվում է իբրև «քավության նոխազ», երկրում առկա բոլոր դժվարությունների մեղավոր: Արդյունքում՝ Արցախի ազատության համար պայքարելու գաղափարը նախկին ոգևորությունը չի առաջացնում

մեզանում: Առհասարակ, ներկայիս հայ հասարակությունն մեջ առկա է անտարբերությունն ազգային նպատակների հանդեպ: Սակայն երկրի անվտանգությունը էապես սպառնում է այն, որ որոշ ուժեր փորձում են ավելի սրել այս դիրքորոշումները, ժողովրդական դժգոհություններին տեղի տալով և՛ միտումնավոր կերպով ուղղորդելով դրանք Արցախի հիմնախնդրի վրա: Մասնավորապես հենց այդ միտումն է նկատվում որոշ լրատվամիջոցներում կասկածելի հետևողականությունից բարձրացվող այն հարցադրման մեջ, թե «Արցախի հիմնախնդիրը Հայաստանի տնտեսական զարգացման խոչընդոտ է»: Ակնհայտ է, որ այստեղ միակողմանիորեն չափազանցված է արցախյան հիմնախնդրի բացասական ազդեցությունը Հայաստանի տնտեսական զարգացման վրա: Ակնհայտ է նաև այն, որ այս դեպքում գործ ունենք երկրի բնակչությանը հակաարցախյան դիրքորոշումներով ստերեոտիպացնելու, մասնավորապես արցախյան հիմնախնդրի վերաբերյալ պաշտոնական Բաքվի դիրքորոշումները մեզանում ընդունելի դարձնելու փորձի հետ: Այդ նույն ուժերը մեզանում հետևողականորեն փորձում են Եղեռնի ճանաչումը ներկայացնել լոկ որպես սփյուռքահայության խնդիր, որը հայաստանաբնակների հետ որևէ կապ չունի: Ասվածը հիմնավորվում է նրանով, որ Եղեռնի խնդրի բարձրացնելը ավելի է լարում հայ-թուրքական հարաբերությունները, որ վերջիններս հետ նորմալ հարաբերություններ ունենալու համար հարկավոր է դադարել ընկալել թուրքին իբրև թշնամի՝ չգրգռելով նրան եղեռնի խնդրով:

Ի դեպ, «Թուրքը փոխվել է» դիրքորոշումը նկատելի էր հայ հասարակության մոտ նաև երիտթուրքերի ու նաև քեմալականների իշխանությունից գալու ժամանակ: Ավելին, թուրքահաճո դիրքորոշումներ եղել են նաև Մեծ Եղեռնի նախօրերին, երբ հայերի մի որոշակի շերտ համոզված էր երիտթուրքերի քաղաքակիրթ լինելու մեջ: Ինչպես շատերն այսօր, այն ժամանակ էլ նրանք կարծում էին, թե սուլթան Աբդուլ Համիդի տիրապետության դժնդակ ժամանակներն այլևս անցյալում էին, կարծում էին, որ «Թուրքը փոխվել է», չէին հավատում սպասվելիք իրադարձու-

թյունների հնարավորությունը⁶: Բացի այդ, տասնիններորդ դարի վերջի և քսաներորդի սկզբի Արևմտյան Հայաստանում ծավալված ազատագրական պայքարի ողջ ընթացքում հայ հանրության շրջանում կայուն տեղ ունեւր այն դիրքորոշումը, թե պետք չէ դիմադրել թուրքին, թե դա գրգռում է նրան և շարժերի պատճառ դառնում: Մինչդեռ, ինչպես այն ժամանակ, այնպես էլ այսօր, թուրքի փոխվելու, նրան դիմադրելը ջարդերի պատճառ համարելու դիրքորոշումն ընդամենը ինքնախաբեություն է, իրականության ժխտման վրա հիմնված հոգեբանական ինքնապաշտպանական բարդույթ, ցանկալին իրական համարելու պարզունակ մղում: Այն թեև տվյալ պահին բավականաչափ հանգիստ ու լարվածություններից զերծ է դարձնում իրադրության ընկալումը, սակայն հանգեցնում է զգոնության կորստի, օբյեկտիվ իրողությունների խեղաթյուրված ընկալումների և էապես թուլացնում է ազգի հոգեբանական պաշտպանվածությունը՝ դրանից բխող հետևանքներով:

«Թուրքը փոխվել է» դիրքորոշման հիմքում հարկավոր է տեսնել ևս մեկ հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմ. նույնացում ազրեսորի հետ: Այս կապակցությամբ հիշատակենք հայ հոգեբան Ա. Նալչաջյանի տեսակետը: Բանն այն է, որ փոքր ազգի ներկայացուցիչ լինելը, փոքրիկ հայրենիք ունենալը որոշ անհատների խորը ենթագիտակցական թերարժեքության պատճառ է դառնում, քանզի ենթագիտակցական մակարդակում նրանք իրենց անապահով, անպաշտպան են զգում⁷: Արդյունքում՝ նրանց ենթագիտակցականը «գտնում է ելքը». դա անապահովության զգացումը փարատելու համար ազրեսորի հետ նույնանալու ճանապարհն է:

Դա է պատճառը, որ թշնամու հանդեպ ոմանց հանդուրժողականության կոչերը համեմված են դժվար քողարկվող թրքասիրությանը: Այս դեպքում, դաժանությունն ընկալելով իբրև հզորություն, թուլակամու-

⁶ Կ. Նալչաջյան, Յեղասպանությունը որպես հոգեբանական ֆենոմեն./ Հայոց Մեծ եղեռն/ Երևան, 2005, էջ 347

⁷ А. Налчаджян, Этническая характерология, Ереван, 2001, стр. 419.

Թյունից դրդված, մեզանից ոմանք ենթագիտակցաբար նույնանում են թշնամու հետ՝ իրենց զգալով իբրև նրանց մի մաս: Իրենց պատկերացնելով ուժեղի հետ և այդպես հաղթահարելով թշնամուց վախը՝ ոմանք աստիճանաբար համակրանքով են լցվում թուրքի հանդեպ: Իրենց ուժեղի մի մաս համարելով, այս մարդիկ իրենց ավելի պաշտպանված, ապահով են զգում: Նշենք, որ դավաճանություն հոգեբանական պատճառներից մեկը հենց նույնացումն է ագրեսորի հետ: Ագրեսորի հետ հոգեբանական նույնացման ենթագիտակցական ծուղակում հայտնվելն է պատճառը, որ որոշ թրքասեր քաղաքական ու հասարակական հայ գործիչներ, կարծես հանդես գալով թուրքական պետությունից դիրքերից, մեզ մեղադրում են մեր ողբերգությունների համար, կոչ անում «մոռանալ» պատմությունը: Ընդ որում, նրանց կողմից հնչեցվածն իրատեսական քննադատություն չէ, այլ սեփական ազգի նսեմացում, թշնամուն դիմադրելու գաղափարի ժխտում, Թուրքիայի հանդեպ խոր համակրանքի սերմանում: Այս մարդիկ ի վիճակի չեն իրատեսորեն ընկալել այսօրվա Թուրքիան, Ադրբեջանը և վերջիններիս ուժեղ ընկալելով՝ ի գորու չեն համարում իրենց՝ դուրս գալ նրանց դեմ և պաշտպանել սեփական պետության շահը: Նրանք խուճապի են մատնվում, երբ իրատես գործիչները Թուրքիան և Ադրբեջանը որակում են իբրև թշնամի պետություններ, որովհետև այդպիսով կորցնում են իրենց ներքին իռացիոնալ ապահովության զգացումը, որին հասել էին թուրքական էթնիկական հանրույթի հետ հոգեբանորեն նույնանալու շնորհիվ: Այս մարդկանց խուճապի է մատնում այն իրականության գիտակցումը, որ թշնամին մեզ ատում է այն պարզ պատճառով, որ մեր պապերը հազարամյակներ շարունակ ապրել են այս երկրում, քաղաքակրթություն ստեղծել: Ցավոք, այդպիսի իռացիոնալ դիրքորոշումները հաճախ ստանում են ուղղակի ֆինանսական աջակցություն, մասնավորապես արևմտյան դրամաշնորհների միջոցով:

Այսպիսով, ակնհայտ է, որ Թուրքիայի, Ադրբեջանի հանդեպ նման այլասերված, պարտվողականությամբ և փոքրոգությունամբ հագեցված հանդուրժողականության կոչերը բթացնում են մեր հասարակության զգոնությունը, անպատրաստ դարձնում նրան ապագայում պաշտպան-

վելու ազդեցության: Հարկավոր է տարբերել առողջ հանդուրժողականությունը այն ստրկամտությունից, որը մեզ է մատուցվում հանդուրժողականության անվան տակ:

Բանն այն է, որ ազգերի միջև փոխհարաբերությունները պայմանավորված են փոխադարձ էթնիկական ընկալումներով: Վերջիններս ուղեկցվում են համեմատության գործընթացով, ինչի արդյունքում էթնոսի հոգեկերտվածքում ձևավորվում է դիրքորոշումների համակարգ՝ ինչպես իր, այնպես էլ այլ էթնոսների մասին: Այլ էթնոսի մասին դիրքորոշումների համակարգը նրա հետ փոխհարաբերությունների տարբեր պատմական ժամանակահատվածներում բնորոշվում է ազդեցության տարբեր մակարդակներով, որն իր հերթին կախված է երկու էթնոսների միջև շահերի հակասությունից կամ համընկնումից: Ըստ այդմ, էթնոսների միջև փոխհարաբերությունները բնորոշվում են համագործակցությունամբ, մրցակցությունամբ և կոնֆլիկտով⁸: Համագործակցության դեպքում առկա է հանդուրժողականություն. էթնոսները ընկալում են միմյանց կամ չեզոք՝ գրեթե գերծ ազդեցությունից, կամ իբրև բարեկամներ: Շահերի հակասության և մրցակցության դեպքում միմյանց մասին էթնոսների դիրքորոշումները հագենում են ազդեցությունամբ, որն իր գազաթնակետին է հասնում շահերի բախման՝ կոնֆլիկտի դեպքում: Ժամանակակից հոգեբանության բնագավառում, ազդեցիկ ասելով, հասկանում են վարքի ցանկացած ձև, որն ուղղված է որևէ մեկին ֆիզիկական կամ հոգեբանական վնաս հասցնելուն: Ազդեցիկ մարդկային էության անբաժանելի մասն է և հանդես է գալիս ինչպես անհատական, այնպես էլ խմբային մակարդակներում: Հենց վերջինիս տարատեսակներից է էթնիկական ազդեցիկ: Էթնոսն ամբողջությամբ, ըստ Ա. Նալչաժյանի, ազդեցիկ հոգեվիճակում է հայտնվում այն դեպքում, երբ նրա բազմաթիվ անդամների պահանջմունքների բավարարման ճանապարհին հանդիպում են անհավասարելի թվացող արգելքներ, ինչի արդյունքում նրանք միաժամանակ հայտնվում են զրկվածության հոգեվի-

⁸ А. Налчаджян, Этнопсихологическая самозащита и агрессия, Ереван, 2000.

ճակում: Որպեսզի այդ առանձին անհատների ազդեցիկության դառնա խմբային, Ա. Նալչաշյանի կարծիքով, նրանք պետք է հաղորդակցվեն և նույնանան մեկը մյուսի հետ՝ այդ կերպ միմյանց փոխանցելով իրենց հոգեվիճակը: Սրանից հետո է միայն մեծանում խմբային ազդեցիվ գործողությունների դիմելու հավանականությունը⁹: Այս տեսակետից միջէթնիկական հարաբերություններին բնորոշ այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են բարեկամ, մրցակից, հակառակորդ, թշնամի, միմյանցից տարբերվում են շահերի բևեռացվածություն, իրարամերժ լինելու և ազդեցիվ տարրերով հագեցած լինելու մակարդակով: Հայ-ադրբեջանական, հայ-թուրքական շահերի ծայրահեղ բևեռացված և իրարամերժ լինելը օբյեկտիվ հիմք է ստեղծում փոխադարձ թշնամական (այլ ոչ թե՛ հակառակորդ կամ մրցակից) ընկալման համար:

Հայ-ադրբեջանական փոխհարաբերություններում ազդեցիկային նվազմանը և հանդուրժողականության ձևավորմանը էապես խոչընդոտում է 1994 թ-ի հրադադարից առ այսօր Ադրբեջանում տարվող ուսանողիստական, ամեն հայկականի հանդեպ կույր ատելություն սերմանող քարոզչությունը, որի արդյունքն է ներկայիս Ադրբեջանի հայատյաց քաղաքական վերնախավը, մտավորականությունն ու հատկապես երիտասարդությունը¹⁰: Ասվածը հաստատում է ադրբեջանցի քաղաքագետ Արիֆ Յունուսովը, երբ նշում է, թե սխալ է կարծել, որ ռազմամոլ հռետորությունը ծավալվում է միայն իշխանությունների կողմից, իսկ ադրբեջանական հասարակության մեծամասնությունը խաղաղության կողմնակիցն է¹¹: Արհամարհանք, ցասում և ատելություն. ահա հայերի և Հայաստանի հանդեպ ադրբեջանցիների մեծամասնության վերաբերմունքը¹²: Այս ֆոնի վրա մեզանում հնչող հանդուրժողականության կոչերը,

⁹ Ա. Նալչաշյան, էթնիկական հոգեբանություն, Երևան, 2001, էջ 121:

¹⁰ Армения и Азербайджан на перепутье "ни мира, ни войны". – Ереван, Исследовательский центр "Регион" Журналистов-расследователей, 2005- стр 40, 46.

¹¹ Նույն տեղում, էջ 54:

¹² Նույն տեղում, էջ 45:

հիրավի, գավեշտական են, քանի որ ապրում ենք մեր հանդեպ թշնամաբար տրամադրված ազգի կողքին. իրողություն, որի արհեստականորեն մեղմացումն առնվազն ինքնախաբեություն է: Ինչ խոսք, ոչ բոլոր ադրբեջանցիներն են ատելությունը համակված մեր հանդեպ: Սակայն հենց իրենց՝ ադրբեջանցիների բերած տվյալները, որոնց համաձայն նրանց ճնշող մեծամասնությունն ատում և արհամարհում է մեզ, միանգամայն բավական են ադրբեջանական հասարակությունը իբրև թշնամի որակելու համար: Այս ամենին գումարվում է նաև այն, որ Հայաստան-հայրենիքի մասին մեր էթնոսի պատկերացման անբաժանելի մաս կազմող որոշ տարածքներ դեռևս Ադրբեջանի կազմում են գտնվում: Այս իրողությունները մի քանի տասնամյակով ետ են գցում երկու ժողովուրդների հոգեկերտվածքում փոխադարձ հանդուրժողականության ձևավորումը:

Ազրեսիվությունը որպես թուրքական էթնիկական բնավորության կայուն գիծ

Ժամանակակից էթնոհոգեբանական պատկերացումների համաձայն ազրեսիվությունը կարող է դառնալ էթնիկական բնավորության համակարգի մի մաս: Էթնոսներն իրենց ծագման և հետագա զարգացման ընթացքում ձևով են բերում մեծ խումբ կազմող հոգեկան հատկություններ, որոնք փոխկապակցված են և ներկայացնում են ամբողջական մի համակարգ: Հենց դա էլ հոգեբաններն անվանում են էթնոսի հոգեբանական կերտվածք: Վերջինիս կարևորագույն բաղադրիչներից է էթնիկական բնավորությունը, որը «ազգի կենսագործունեության մշակութային ու սոցիալական պայմաններին անհատական և խմբային հարմարման արդյունք է: Այն ներառում է բնորոշ հարմարվողական բարդույթներ և ռազմավարություններ: Բնավորության բարդույթը մի շարք գծերի կայուն գույքորոշություն է, որը հանդես է գալիս իբրև միասնական որակ և անձի մեջ ստեղծում է կենսական բնորոշ պայմաններում որոշակի ձևով գործելու կայուն միտում»¹³: Նշենք, որ ազրեսիայի դրսևորումը

¹³ Ա. Նալչաջյան, էթնիկական հոգեբանություն, Երևան, 2001, էջ 121:

ների այս կամ այն շափով կարելի է հանդիպել ցանկացած էթնոսի հոգեկերտվածքում: Սակայն ազրեսիվության մակարդակով էթնոսներն էապես տարբերվում են միմյանցից: Այսօր արդեն հոգեբանների համար ակնհայտ է, որ գոյություն ունեն առավել կամ նվազ ազրեսիվ էթնոսներ: Ազրեսիվությունը կարող ենք համարել էթնիկական բնավորության կայուն գիծ այն դեպքում, երբ այն միտում ունի պարբերաբար արտահայտվել կրկնվող, նույնաբնույթ պատմական իրադարձություններում: Այսինքն, «էթնոսի ազրեսիվության մակարդակը կարելի է որոշել նրա պատմության, կենսագործունեության ընթացքում ազրեսիվ վարքի կրկնությունների հաճախականությամբ, որն այս դեպքում վերածվել է միջավայրի պայմաններին դարերով մշակված հարմարման մեխանիզմի»¹⁴: Թուրքերը, ադրբեջանցիները պատկանում են հենց այդպիսի էթնիկական հանրույթների թվին: Թուրք-ադրբեջանական ծայրահեղ ազրեսիվությունը կրկնվելու միտում ունի վերջիններիս պատմության ողջ ընթացքում և դրսևորվում է առ այսօր՝ կասեցնելով հայի հանդեպ հանդուրժողական դիրքորոշումների ձևավորումը:

Քոչվորական անցյալն իր անդառնալի դրոշմն է թողել թուրքական էթնիկական հոգեկերտվածքի վրա՝ ավերելու, քանդելու և ոչնչացնելու ներքին մղման տեսքով: Ֆիզիկական ազրեսիայի այս դրսևորումները դարերի ընթացքում կրկնվող պատմական իրադրություններում պարբերաբար վերարտադրվելով՝ արմատացել են և վերածվել թուրք-ադրբեջանական էթնիկական բնավորության կայուն, պարբերաբար կրկնվելու միտված գծի: Թուրք-ադրբեջանական էթնիկական ազրեսիան ցանկացած պահի կարող է ժայթքել՝ հանգեցնելով նախկին քոչվորի հարևանությամբ ապրող ավելի քաղաքակրթված ազգերի զարհուրելի ջարդի: Չկա թուրքին հարևան այնպիսի մի ազգ, որն իր մաշկի վրա զգացած չլինի թուրքական ազրեսիվության ողջ ավերիչ ուժը: Թուրքական հոգեկերտվածքում ազրեսիվության բարձր մակարդակը միանգամայն հնարավոր ու հավանական է դարձնում թուրքերի դաժանություն-

¹⁴ Նույն տեղում:

ների պոռթկումներն ապագայում ևս: Ազգային բնավորության կայուն և խոր գիծ լինելու հանգամանքով միայն կարելի է բացատրել այն փաստը, որ 68 տարի ինտերնացիոնալիզմի քարոզչության պայմաններում, ընդհանուր խորհրդային երկրում ապրող ազրբեջանցի-թուրքերը, 1988 թ-ին Սումգայիթում «անսպասելիորեն» դրսևորեցին իրենց հոգեկանի խորքերում դարան մտած կործանարար ազրեսիվության ողջ պաշարը:

Թուրքի չփոխվելու, նույնը մնալու հիմնական ապացույցներից է այն, որ ներկայիս թուրքերի գերակշիռ մեծամասնությունն իր պապերի կատարած ոճիրի համար շունի մեղքի, ամոթի բարոյական ապրումներ: Մեղքի, ամոթի ապրումների համար հարկավոր է բարոյական հասունություն, իսկ վերջինիս համար ազգը պետք է բնականոն էվոլյուցիոն ճանապարհ անցնի: Ուստի միանգամայն հիմնավոր են ենթադրությունները թուրքական էթնիկական միավորի բարոյական տհասություն մասին, որը խտացված ձևով արտահայտվում է նրանց պետական քաղաքականության մեջ: Չմոռանանք, որ թուրքական միասնական էթնոսի կայացման գործընթացն իր ավարտին դեռևս չի հասել¹⁵: Ավելին. ժամանակակից Թուրքիայի տարածքում նախորդ դարի 60-ական թթ. կային դեռևս նստակյացության շանցած, միասնական թուրքական ազգի մեջ չինտեգրված յուրյուրների և թուրքմենների ցեղախմբեր, որոնք իրենց այդպես էլ անվանում էին և իրենց թուրք չէին համարում¹⁶: Իսկ էթնիկական խմբի բարոյական տհասությունը խիստ վտանգավոր է, քանի որ, ինչպես նշում է Ա. Նալչաջյանը, այն կարող է պատճառ դառնալ ծայրահեղ անհանդուրժողականության, վանդալիզմի հասնող ազրեսիվության դրսևորումների. երևույթներ, որոնք, ինչպես վերը նշեցինք, անընդհատ ուղեկցել են Թուրքիայի և Ազրբեջանի գոյության պատմությունը և բնորոշ են թե՛ թուրքին և թե՛ ազրբեջանցուն առ այսօր: Չուղայի խաչքարերի բարբարոսական ոչնչացումը, դրա համար ամոթի, մեղքի զգացում չապրելն այդ տհասության ակնհայտ վկայությունն է: Ո՛չ թուրքական, ո՛չ

¹⁵ А. Налчаджян, *Этногенез и ассимиляция*, Ереван, 2003, стр 43.

¹⁶ Երևմեն Դ. Ե., *Թուրքերի ծագումը*, Երևան, 1975, էջ 285:

ադրբեջանական հասարակություններն ինքնամաքրման ուղին տակավին չեն բռնել: Ընդհակառակը, այսօրվա թուրքը, ցեղասպանության վերաբերյալ հանդես է բերում ագրեսիվ դիրքորոշումներ. կամ չի թաքցնում իր գոհունակությունը կատարվածի համար (հատկապես կենցաղային կամ ոչ-պաշտոնական շփումներում), կամ, անհրաժեշտության դեպքում, շրջապատին ներկայանում է իբրև հայերի բռնության զոհ, կամ էլ ուղղակի ժխտում է կատարված իրողությունը: Ջնայած այս դիրքորոշումների տարբերությունը, դրանք բոլորն էլ ունեն մեկ ընդհանրություն. երեքն էլ հագեցված են ագրեսիայի անուղղակի դրսևորումներից մեկով՝ ցինիզմով, քանի որ թուրքական հասարակությունը, առանձին բացառություններով, չի զղջում իր պապերի կատարած ոճիրի համար: Ավելին, թուրքն այսօր պակաս ագրեսիվ չէ հայերիս հանդես, քանզի ցեղասպանության ճանաչման և հատուցման համար պայքարող հային նա ընկալում է իբրև իր կենսական շահերի իրականացման ճանապարհին խոչընդոտ՝ վտանգ զգալով անկախ Հայաստանի գոյությունից: Ակնհայտ է, որ եթե թուրքն իր մեղքը չի ընդունում, ապա երկու ազգերի միջև թշնամանքի խորացումն ու երկուստեք մեկուսացումն անխուսափելի է:

Թուրքի չփոխվելու, նույնը մնալու ևս մեկ ապացույց: Ներկայիս հանրապետական Թուրքիայի պետական գաղափարախոսությունը՝ քեմալիզմը, իր բնույթով ծայրահեղ ազգայնամոլական (շովինիստական) է, քանի որ բացառում է Թուրքիայի տարածքում այլ ազգերի գոյության իրավունքը: Ինչպես հայտնի է, շովինիզմը ծայրահեղ ուսմատենչ ազգայնամոլությունն է, որը կարող է դառնալ գաղափարախոսության, ըստ այդմ նաև՝ քաղաքականության հենք և, ի տարբերություն ազգայնականության, ենթադրում է մեկ ազգի բացառիկություն (ընտրյալ լինելը), որն, իբրև թե կոչված է գերիշխելու այլ՝ ոչ լիարժեք ազգերին ու ռասաներին: Ազգայնամոլությունը «արդարացնում է տնտեսական էքսպանսիան, քաղաքական ճնշումը, մշակութային գերակայությունը և հասարակության մեջ բորբոքում է թշնամանք ու ատելություն»¹⁷: Ազգայ-

¹⁷ Военный энциклопедический словарь, т. 2, Москва, 2001, стр 763.

նամոլական դիրքորոշումը բարդ ներքին կառուցվածք ունի, ուր իրենց կայուն տեղն ունեն ծայրահեղ էթնոցենտրիզմը և քսենոֆոբիայի հասնող էթնիկական անհանդուրժողականությունը: Ունենալով ապակառուցողական բնույթ, ազգայնամոլական դիրքորոշումը տևական ու կայուն լինելու պարագայում, հանգեցնում է այլ էթնոսների նկատմամբ ագրեսիվության պոռթկումների ու պատերազմների:

Գաղտնիք չէ, որ բազմազգ Թուրքիայի պետական գաղափարախոսության առանցքը միատարր ազգային պետականության ստեղծումն ու պահպանումն է: Ուստի պատահական չէ, որ ժամանակակից Թուրքիայում պետական մակարդակով չի ընդունվում, ժխտվում է ազգային փոքրամասնությունների (քրդեր, լազեր, վրացիներ, հայեր, արաբներ) գոյությունը: Չէ՞ որ դեռ բոլորովին վերջերս Թուրքական իշխանությունը քրդերին կոչում էր «լեռնային թուրքեր»¹⁸: Այս ամենից մեզ համար ամենակարևոր հետևությունն այն է, որ էթնիկ միատարրություն քարոզող գաղափարախոսության առկայությունը ոչ միայն չի նպաստում թուրքական ագրեսիվության նվազմանը, այլև ավելի է ամրապնդում այն նորանոր սերունդների հոգեկանում: Թուրքական ագրեսիվության նվազման համար անհրաժեշտ է, որպեսզի թուրք էթնիկ հանրույթը տևականորեն ապրի, զարգանա հանդուրժողականության վրա հիմնված արժեքային համակարգում:

Իսկ որքանո՞վ է իրատեսական Թուրքիայում նման արժեքային համակարգի ձևավորումը մոտ ապագայում: Չէ՞ որ թուրքական հասարակությունը կատաղի կերպով ընդդիմանում է եվրոպական ազատական արժեքների մուտքին Թուրքիա. արժեքներ, որոնք արմատապես հակասում են քեմալիզմին, այն գաղափարախոսությանը, որի ներքնայնացմամբ հաստնացել են թուրք սերունդներ և որը խթանել է թուրքերի՝ որպես միասնական ազգի ձևավորմանը: Թուրքիան եվրոպականացնող Քեմալ Աթաթուրքը թուրքական իրականություն ներմուծեց եվրոպական մշակույթի, քաղաքական համակարգի որոշ տարրեր միայն: Սա-

¹⁸ А. Налчаджян, *Этногенез и ассимиляция*, Ереван, 2003, стр 114.

կայն ներկայիս թուրքական հասարակությունում անգամ դրանցից հեռանալու և մահմեդական արմատականության վերածննդի միտում է նկատվում: Ասվածի ակնհայտ վկայությունը եվրոմիություն-Թուրքիա ծանր բանակցություններն են: Թուրքական էթնոցենտրիզմի և դրա վրա հիմնված ու միմյանց հաջորդող գաղափարախոսությունների՝ պանթուրքիզմի ու քեմալիզմի արմատները թուրքական հոգեկերտվածքում այնքան խորն են, որ եվրոպայում ազատական արժեքային համակարգում ձևավորվող թուրք նոր սերնդի մոտ նույնիսկ չեն մեղմվում, ուր մնաց թուրքաբնակ թուրքերի մոտ: Մի կողմ թողնելով աննշան բացառությունները, իրողությունն այն է, որ թուրք էմիգրանտը եվրոպական դասական ժողովրդավարական հանրույթում տեականորեն ապրելուց հետո անգամ չի հրաժարվում իր ազգայնամոլական դիրքորոշումներից, չի սոցիալականանում տեղական ազատական արժեքների ազդեցության տակ, չի ներքնայնացնում դրանք, ակուլտուրացիայի չի ենթարկվում: Ասվածի ակնհայտ վկայությունն է եվրոպայի թուրքական գաղթօջախներում ծայրահեղ ազգայնամոլական «Գորշ գայլեր» քաղաքական կազմակերպության վայելած մասսայականությունը¹⁹: Հատկանշականն այն է, որ հյուրընկալող երկրի արժեքային համակարգի հանդեպ թուրքի անհանդուրժողականությունն ինքնատիպ կերպով դրսևորվում է իրենց մասին Միջին արևելքի և Անդրկովկասի մի շարք ժողովուրդների պատկերացումներում, ըստ որի թուրքը քրիստոնյայի տանը առաջին օրը համեստ հյուր է, երկրորդ օրը՝ ընտանիքի հավասար անդամ, երրորդ օրը նա վոնդում է տան տերերին և տիրանում նրանց տանը²⁰: Ասվածը կարելի է համարել թուրքական ձևավորվող ազգի էթնիկական բնավորության բնորոշ գիծ, որը միտված է կրկնվելու նրա ձևավորման ողջ ընթացքում և դրսևորվում է առ այսօր՝ հիմքում ունենալով դարերով քոչվորական կենսակերպ վարելուց բխող հոգեբանական առանձնահատկությունները և էթնոցենտրիզմը: Այս ամենը, ինչպես նաև թուրքերի ա-

¹⁹ М. Болтунов, *Короли диверсий*, Москва, 2001, стр. 287:

²⁰ А. Налчаджян, *Этническая характеристология*, Ереван, 2001, стр. 267.

րագ բազմանալը, հյուրընկալող երկրի թրքացման լուրջ վտանգ է պարունակում, մանավանդ, որ «չեվրոպականացված» թուրքերը վերջին շրջանում ձգտում են եվրոպական մի շարք երկրներում բարձրացնել իրենց խմբային էթնիկական կարգավիճակը, ինչը տեղացիների հետ բախումների պատճառ է դառնում²¹: Եվրոպաբնակ թուրքերի չեվրոպականանալու պատճառների թվում պետք է նշել նաև եվրոպական և թուրքական մշակույթների խորը տարբերությունը և դրանով պայմանավորվող անհամատեղելիությունը, ինչպես նաև թուրքական պետության գոյություն փաստը: Այնպես որ, թուրքին դեռ շատ երկար է բնորոշ լինելու էթնոցենտրիզմն ու նրանով պայմանավորված նվաճողական-կործանարար ագրեսիան: Թուրք ազգի էթնոքաղաքական ընդհանուր միտումների, նպատակադրումների և սոցիալական դիրքորոշումների մեջ որևէ շրջադարձային փոփոխություն չի գրանցվել, ինչի հետևանքով այսօր էլ հայն ու Հայաստանը կրկին շարունակում են ընկալվել իբրև սպառնալիք կամ, քեմալականների բնորոշմամբ, «կովկասյան արգելք»²²: Թուրքական հայատյացությունն իր բացահայտ դրսևորումն է ստանում մամուլում: Այսպես. «Օրթագոզու» թերթի 2000 թ. սեպտեմբերի 25-ի համարում հայերին անվանել են «շներ», որոնց պետք է «դաստալ»: ²³ Թուրք քաղաքական վերնախավի թշնամանքը համընդհանուր բնույթ է ստացել: 2005 թ., թուրքական կառավարության որոշմամբ, Արևմտյան Հայաստանում տարածված մուֆլոնների «վայրի հայկական քարայծ» լատիներեն ընդունված անվանումը փոփոխվում է, «Անատոլիայի վայրի քարայծ» անվանմամբ: Թուրք չինովնիկը դա բացատրում է նրանով, որ «որոշ անձինք փորձում են օգտա-

²¹ Ա. Նալչաջյան, «էթնիկական հոգեբանություն», Երևան, 2001, էջ 218:

²² Է. Զոհրաբյան, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և դաշնակիցները, Երևան, 1997, էջ 18:

²³ «Ազգ» օրաթերթ, 14 հոկտեմբերի, 2004թ.:

գործել մեր ֆաունայի ներկայացուցիչների անվանումները՝ շեշտելու համար, թե այստեղ հայեր են ապրել»²⁴:

Հենվելով էթնոգրֆենցի ընթացքում ազգի հոգեկերտվածքում փոփոխություններ տեղի ունենալու համար ժամանակային և այլ բնույթի գործոնների առկայություն անհրաժեշտության վրա, պետք է արձանագրել, որ ներկայիս թուրքը պակաս ագրեսիվ չէ, քան իր ոչ վաղ անցյալի եղբունագործ նախնին, նա նույնն է մնացել և անգամ ավելի հավակնոտ ու ագրեսիվ է դարձել: Յանկացած էթնոսի հոգեկերտվածքը կայուն հոգեբանական կազմավորում է, որը ձևավորվել է նրա տեական պատմական զարգացման, այլ էթնոսների հետ պարբերական փոխհարաբերությունների ընթացքում, հետևաբար նրանում լուրջ փոփոխություններ արագ տեղի չեն ունենում: Հոգեբանական ակնհայտ օրինաչափություններ գոյություն ունեն, որոնք չի կարելի հաշվի չառնել. թշնամական դիրքորոշումները ժամանակային տեսակետից խիստ կայուն են²⁵: Անհրաժեշտ են տեական ժամանակահատված, նպաստավոր սոցիալ-հոգեբանական պայմաններ, որպեսզի էթնոսի հոգեկերտվածքի առանձին բաղադրիչներ փոփոխվեն: Մասնավորապես հարյուրամյակների նստակյաց կենսակերպ վարելուց հետո միայն նախկին քոչվորական ցեղախմբերի միավորումը՝ թուրք էթնիկական հանրույթը, բարոյապես կհասունանա, ինչն էլ իր հարևանների հանդեպ կայուն հանդուրժողականություն արմատավորման նախադրյալ կհանդիսանա: Թուրքերին բնորոշ էթնոցենտրիզմը բնավ չի թուլացել, այլ ավելի ամրապնդվել է: Այնպես որ, չարաչար սխալվում են նրանք, ում թվում է, թե ցեղասպանությունը մոռանալով ու թուրքահաճո կեցվածք ընդունելով, կարելի է «նվաճել թուրքերի սերը»:

Ներկայումս անհնարին է նաև որևէ մեկի քաղաքական ու ռազմական ազդեցության ներքո հայ-ադրբեջանական փոխադարձ հանդուրժողականության դիրքորոշումների ձևավորումը: Պատճառները գրեթե

²⁴ "Новое время", 8 марта, 2005г.:

²⁵ К. Изард, Психология эмоций. СПб., 1999, стр. 399-401:

նույնն են, միայն այն տարբերություններ, որ արյունահեղ հակամարտությունից համեմատաբար քիչ ժամանակ է անցել: Ոչ վաղ անցյալի պատերազմի հիշողությունները թարմ են՝ հետևաբար բարձր է նաև հայերիս հանդեպ ագրեսիվության մակարդակն ագրեզանցիների դիրքորոշումներում: Որոշ բացառություններ են նկատվում արտերկրում բնակվող ագրեզանցիների մոտ: Արտերկրում երբեմն նկատելի է հայ-ագրեզանական համագործակցություն՝ իրատեսական շահի հիման վրա, որի արդյունքում ագրեսիան երկուստեք մեղմվում է, արտամղվում է ենթագիտակցական մակարդակ, սակայն չի վերանում: Սրան նպաստում է նաև այն հանգամանքը, որ արտերկրում թե հայերը, թե ագրեզանցիները օտարի կարգավիճակում են և առնչվում են միևնույն խնդիրների հետ, ինչը միավորում է նրանց: Սակայն միանգամայն այլ են հոգեբանական պայմաններն Ագրեզանում, ուր պարտվելու գործոնը, ռևանշի գաղափարի վրա հիմնված ռազմամոլ քարոզչությունը հանգեցում են ագրեզանցիների կողմից ծայրահեղ, հաճախ իռացիոնալ ագրեսիվության պոտենցիալների: Ասվածի վառ օրինակն է Գուրգեն Մարգարյանի կացնահարումը, երբ ողջ երկրում առանձին անձինք միայն դատապարտեցին մարդասպան Ռամիլ Սաֆարովին: Ի՞նչ հանդուրժողականության մասին կարող է լինել խոսքը, երբ ագրեզանական հանրույթը հավանություններ ունի անգամ Հայաստանի Հանրապետության այս մի պատուհիկ մնացած հողի նկատմամբ՝ այն անվանելով իբրև «Արևմտյան Ագրեզան»: Ընդ որում՝ այս ծավալապաշտական դիրքորոշումները հնչում են նաև պետական ամենաբարձր մակարդակով²⁶: Հայաստացու-

²⁶ Նախագահ Հ. Ալիևի այդպիսի ելույթների մասին տե՛ս **A. Aivazian**, "Possible Solutions for the Nagorno-Karabagh Problem: A Strategic Perspective," in *Levon Chorbajian, ed., Making a State: From Secession to Republic In Nagorno-Karabagh*, (New York: St. Martin's Press, 2001), pp. 207-209: Ագրեզանի ներկա պաշտպանության նախարար, գեներալ Սաֆար Աբիևը հայտարարում է, թե Հայկական պետությունը ստեղծվել է օկուպացված ագրեզանական հողերի վրա և որ ագրեզանական բանակը, կարող է անցնել Երևանից այն կողմ: Իսկ Ագրեզանի պաշտպանության նախարարության խոսնակ գնդապետ Ռ. Մելիքովն ասում է բառացիորեն հետևյա-

թյան վառ ապացույցը Ջուդայի խաչքարերի ջախջախումն է, որի նպատակը Նախիջևանին հայկական դիմագծից զրկելն է: Չէ՞ որ այս բարբարոսությունը կատարում էր ոչ թե խաժամուժը, այլ ադրբեջանական զինված ուժերի ստորաբաժանումը: Ընդ որում ադրբեջանական այս վայրագությունն ադրբեջանական քաղաքականությունն անբաժան ուղեկիցն է: Չմոռանանք, որ 1991 թ. հունվարի 22-ին Ադրբեջանի կառավարությունը «որոշում է կայացրել ոչ միայն արգելել Արցախում հայ եկեղեցու գործունեությունը, այլև վերացնել Գանձասարի և Ամարասի վանքերը»²⁷: Բոլորովին վերջերս Իլհամ Ալիևը հանձնարարել է Ադրբեջանի գիտությունների ակադեմիային ապացուցել, թե իբր հայերը Արցախում եկվորներ են²⁸: Ինչպես տեսնում ենք, կրկնվում է նաև այլոց մշակութային ժառանգության յուրացման և պատմությունը կեղծելու ադրբեջանա-թուրքական քաղաքականությունը: Այսինքն, այսօր նույնպես այն ամենը, ինչ օտար է թուրք-ադրբեջանցիներին՝ կամ յուրացվում է կամ, եթե այդ անելն անհնարին է մշակութային ակնհայտ տարբերության պատճառով, ոչնչացվում: Ադրբեջանցու պատկերացումներում մենք այս տարածաշրջանում պարզապես գոյություն չունենք: Սա այն ամենաէական գործոնն է, որը ներկայումս անհնարին է դարձնում հանդուրժողական գիտակցության ձևավորումը: Հանդուրժող ադրբեջանական հասարակությունը

լր. «Առաջիկա 25-30 տարում Հարավային Կովկասում Հայկական պետություն չի լինի: Այդ ազգը գլխացավանք է եղել իր հարևանների համար և իրավունք չունի ապրելու այս տարածաշրջանում: Այսօրվա Հայաստանը ստեղծված է պատմական ադրբեջանական հողերի վրա: Ես հավատում եմ, 25-ից մինչև 30 տարում այդ տարածքները նորից կվերադառնան Ադրբեջանի իշխանության ներքոն (տե՛ս Ա. Այվազյան, «Հայագիտությունը որպես ինքնապաշտպանական համակարգ ու դիմադրության անհամաչափ միջոց»․ – 21-րդ դար տեղեկատվական-վերլուծական հանդես, № 3 (9), 2005, էջ 144, ծնթ. 3:

²⁷ Ա. Նալչաջյան «Էթնիկական հոգեբանություն», Երևան, 2001, էջ 137:

²⁸ Ա. Նալչաջյան, Սպասվող գիշումներ և վտանգ ազգային ինքնագիտակցության համար. - Հայաստանի սպասագրված տարածքը և Արցախի հիմնախնդիրը: Խմբ. Ա. Այվազյան: Երևան, 2006, էջ 50:

պատրանք է, անուրջ: Ադրբեջանական վայրագություններին, հախուռն ագրեսիվությամբ հագեցված կույր ուսանողի ստական կոչերին հանդուրժողականության քարոզով պատասխանելը ծիծաղելի է, զավեշտական:

Հարց է առաջանում. հանդուրժե՞նք թշնամու վայրի անհանդուրժողականությունը մեր հանդեպ, նրա կողմից մեր իսկ հայրենիքում մեր ապրելու իրավունքը չընդունելը, համապարփակ ատելությունն ամեն հայկականի, հայի տեսակի հանդեպ առհասարակ: Հիմնվելով ագրեսիայի ասպարեզում ժամանակակից հոգեբանության ձեռքբերումների վրա վստահորեն կարող ենք ասել, որ զոհի խաղաղասիրական կեցվածքը ոչ միայն առնվազն հեզնանք, ծաղր, քամահրանք է առաջացնում ագրեսորի մոտ, այլև ավելի է ուժեղացնում նրա ագրեսիվ մղումները, առավել ևս, եթե ագրեսորն ավելի ուժեղ է և չի զղջում իր կամ իր նախնիների կատարածի համար²⁹: Պատահական չէ, որ թշնամին նման հանդուրժողականության կոչերը, հայի խաղաղասիրական կերպարն ընկալում է իբրև թուլություն: Պատմական փաստերը, ի դեպ, ցույց են տալիս, որ թուրքական վայրագությունների առաջին զոհերը եղել են հե՛նց այս դիրքորոշումն ունեցողները: Հենց նման անփառունակ վախճան ունեցան, օրինակ 1920 թ. Կարսի անկումից հետո մի շարք հայ կոմունիստներ, որոնք թուրքի մեջ բողջեիկ, սոցիալիստ էին որոնում: Դավաճանելով հայրենիքին, նրանք հայտնվեցին թուրքի կողքին, լայն քարոզություն ծավալելով, թե թուրք սոցիալիստները դաշնակների դեմ են կռվում, այլ ոչ թե՛ հայ ժողովրդի դեմ: Պատահական չէ, որ հե՛նց նրանք եղան «բողջեիկ», «հեղափոխական» թուրքի յաթաղանի առաջին զոհերը: Հատկանշականն այն է, որ հայ բողջեիկները Հայաստանի Հանրապետության դեմ նման քարոզություն իրականացնում էին Ադրբեջանի կոմկուսի հանձնարարությամբ³⁰:

²⁹ *Налчаджян А. Этнопсихологическая самозащита и агрессия*, Ереван, 2000, стр. 276, 278.

³⁰ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 510:

Հայաստանում եհովականության տարածումը

Վերջին տարիներին մեր երկրում իր դիրքերն է ամրապնդում օտարամուտ, պետականության հիմքերը խարխուղ, բացահայտ հակաբանակային դիրքորոշումներ քարոզող «Եհովայի վկաներ» աղանդը: Ակնհայտ է, որ վերջինիս տարածումը լիովին համահունչ է թե թուրքական, թե ադրբեջանական շահերին: Պակաս վտանգավոր չէ նաև «Եհովայի վկաներ» աղանդի շահերի պաշտպանությունամբ զբաղվող և դրամաշնորհներով վարձված մի շարք հասարակական կազմակերպությունների լոբբիստական ցանցի ստեղծումը:

Եհովականության լայն տարածման հիմնական նախադրյալներն են. սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը, վերջինիս հետևանքով հաճախակի դարձած մարդկանց հոգեբանական ճգնաճամբ, բացասական սթրեսորների ազդեցության տակ առաջացած հասարակական ներտրիզացիան: Եհովականության տարածումից Հայաստանի պաշտպանունակությունը սպառնում է երեք հիմնական վտանգ:

Առաջինը. այս աղանդը վտանգում է պետական անվտանգությունը, բանակում ծառայել չցանկանալու դիրքորոշումներ տարածելով, կայուն հակաբանակային զանգված ստեղծելով:

Երկրորդ վտանգն ավելի հեռահար է, այն է. քայքայել հայ էթնիկական ինքնագիտակցությունը, թուլացնել այն, Հայաստանում ձևավորել ազգային ինքնագիտակցությունից զուրկ, ազգային նպատակների հանդեպ անհաղորդ, անտարբեր զանգված: Սա հայ էթնոսը պառակտելու, հետևաբար նաև` Հայաստանը միատարրությունից զրկելու փորձ է, քանզի էթնիկական միատարրությունն այնքան ծագումնաբանորեն տվյալ ազգին պատկանելը չէ, որքան սեփական էթնոսի հետ հոգեբանորեն նույնացված լինելը և, ըստ այդմ, նրա կենսական շահերը իբրև սեփականը դիտելը: Եհովականությունն օտարում է իր անդամին սեփական

է. Զոհրաբյան, 1920 թ. Թուրք-հայկական պատերազմը և դաշնակիցները, Երևան, 1997, էջ 180, 210, 261:

ազգից, նրա կրոնից՝ վարկաբեկելով համազգային նպատակները, և տարածելով անդեմ աշխարհաբաղաբացիություն:

Սակայն «Եհովայի վկաներ» աղանդի քայքայիչ գործունեության վտանգավորությունը չի սահմանափակվում միայն վերը նշվածով: Մեր հասարակության ժողովրդավարացման անվան տակ ներմուծվում է աղանդ, որը ոտնահարում է քաղաքացիների հիմնարար իրավունքները: Մարդու իրավունքները բացահայտորեն խախտվում են, երբ անհեթեթ դոգմաների հետևողական ներշնչմամբ մարդկանց արգելվում է արյան փոխներարկումը, ինչի պատճառով վտանգվում է նրանց կյանքը: Բացի այդ, աղանդում տևականորեն ներգրավված մարդուն չի կարելի համարել հոգեպես առողջ, նրանց հոգեկան ակտիվությունը չի համապատասխանում հոգեկան առողջության ընդունված չափանիշներին: Անձի իրավունքների խախտումն արդեն սկսվում է աղանդում ներգրավելու փորձ կատարելու պահից: Աղանդավորները հոգեորսության նպատակով օգտագործում են հոգեբանորեն գրագետ մեխանիզմներ: Աղանդներում ներգրավվելու հիմնական հոգեբանական նախադրյալը մարդու հոգեպես թուլացած, խոցելի լինելն է, ինչը հետևանք է տևական բացասական սթրեսի ազդեցության: Դա գիտակցելով առաջին շփման ընթացքում աղանդավորները մարդու մոտ ստեղծում են հոգեկան հենարանի զգացում՝ իրենց բարեհամբույր վերաբերմունքով: Այնուհետև գործի է դրվում աստիճանական ներգրավման մեխանիզմը, ինչի արդյունքում մարդն ականա ներքաշվում է աղանդավորական խմբի մեջ: Օգտագործվում է նաև աղանդի ներսում առաջխաղացման և դիրք ունենալու մեխանիզմը, երբ արդեն խորապես ներգրավված մարդուն թույլ է տրվում քարոզել, մի բան, որ աղանդի աստիճանակարգում բարձր դիրք ունենալու նշան է: Մարդն այդ կերպ ինքնահաստատվում է, քանզի կարևոր ու բարձր դիրք է ստանում, այսպիսով բավարարելով մարդ արարածին բնորոշ գերակայության ձգտումը: Վերջինս ավելի գայթակղիչ է աղանդում խորապես ներգրավվածի համար, քանի որ նա հանդես է գալիս ճշմարտություն կրողի, տարածողի դերում. այն ճշմարտության, որին, իր կարծիքով, հասու չեն այլոք և որոնց լուսավորելու առաքելությունն ին-

քը պետք է կատարի: Որքան ավելի խորն է մարդ ներգրավվում աղանդում, որքան ավելի է նա հոգեբանորեն նույնանում աղանդավորական հանրույթի հետ, այնքան ավելի է թուլանում նրա էթնիկական ինքնագիտակցությունը, այնքան ավելի է նա օտարվում ընտանիքից, հարազատներից, մտերիմներից, սեփական ազգային հանրույթից: Աղանդում ներգրավված մարդու հոգեկանում ընթանում են ախտաբանական խորը փոփոխություններ: Աստիճանաբար քայքայվում է ողջ անձնային համակարգը, ձևախեղվում է արժեքային համակարգը, նրա գիտակցությունը դառնում է կառավարելի աղանդավորների կողմից, մարդը կորցնում է իր ինքնությունը, օտարվում, մեկուսանում է հասարակությունից: Աղանդում ներգրավվածի մոտ բթանում է իրականության ընկալումը, մտածողությունը դառնում է խիստ սահմանափակ ու ստերեոտիպ: Աղանդում ներգրավվելու սկզբնական շրջանում մարդու մեջ գերակշռում է հրապուրանքը, նորույթի, հետաքրքրության, եթե հոգեկան խորը ճգնաժամի մեջ էր՝ փրկվածության զգացումը, նրա հոգեվիճակը սկսում է լավանալ, այսինքն նկատվում է որոշակի թերապևտիկ արդյունք: Սակայն սա ընդամենը շատ վտանգավոր հոգեբանական ծուղակ է. այն շատ խաբուսիկ է և կարճատև, և հենց այստեղ է քողարկված մարդու հոգեկանին սպառնացող վտանգը: Ներգրվվելուց քիչ անց արդեն տվյալ անձի ներհոգեկան պրոբլեմն ավելի է խորանում և սկիզբ են առնում հոգեախտաբանական գործընթացներ անձի համակարգի ամենակենտրոնական կառույցի՝ ինքնագիտակցության համակարգում, որոնք ընթանում են աստիճանաբար և աննկատ մարդու համար: Հոգեկանի ախտաբանական փոփոխությունները վարքային տեսակետից սկզբում կարող են աչքի զարնող չլինել, սակայն դրանք ներգրավման խորացմանը զուգահեռ դառնում են բացահայտ: «Եհովայի վկաներ» աղանդն իր գոգմաների ներշնչամբ խորացնում է իր անդամների հոգեկան ճգնաժամը, որի պատճառը երբեմն լինում է ինքնասպանությունը:

Հատուկ նշենք. աղանդավորների գործունեությունն ընդհանուր ոչինչ չունի ոչ ժողովրդավարական արժեքների, ոչ հատկապես խղճի ազատության հետ: Այդ առաջադեմ գաղափարների անվան տակ աղանդ-

ներն ընդամենը վարպետորեն քողարկվում են՝ վարկաբեկելով դրանք: Աղանդը քայքայում է ինչպես մարդու անձը, այնպես էլ հասարակությունը: Հետևաբար, պայքարը եհովականության և այլ աղանդավորական հոսանքների հակապետական ու հատկապես հակաբանակային քարոզչության դեմ, դրանց չեզոքացումը մեր պետության առջև ծառայած առաջնահերթություն է: Ընդ որում, պայքարում պետք է ներգրավվեն նաև Հայաստանում ժողովրդավարական, առողջ հասարակություն ունենալու խնդրով շահագրգռված հասարակական կազմակերպությունները: Այդ նպատակով նախևառաջ հարկավոր է կանխել աղանդում մարդկանց ներգրավումը: Հարկավոր է հանրությանը իրազեկել աղանդում ներգրավվելու հետևանքով հոգեկանի փոփոխությունների մասին, այն մասին, որ աղանդը խախտում է իրենց և իրենց մերձավորների իրավունքները: Բայց ամենակարևոր խնդիրը պետք է լինի օգնել աղանդում ներգրավվածներին՝ վերաինտեգրվելու հասարակության մեջ: Պետք է հաշվի առնել, որ շատ ավելի հեշտ է վերականգնել այն մարդկանց առողջ կենսագործունեությունը, ովքեր դեռ նոր են ներգրավվել աղանդում: Եվ ընդհակառակը, հատկապես դժվար են ընթանում հոգեկարգավորման գործընթացներն այն մարդկանց հետ, ովքեր ներգրավվել են աղանդի մեջ մանուկ հասակում, պատանեկության տարիներին: Եվ թերևս, ամենակարևորը. պատժամիջոցներն այս խնդրում պարզապես անհրաժեշտ են, սակայն դրանք պետք է վերաբերեն աղանդավորական հոսանքների պարագլուխներին՝ ցինիկ հոգեորսներին, մարդու իրավունքների պաշտպանության անվան տակ արտերկրից կառավարվող հասարակական կազմակերպությունների ղեկավարներին: Վերջիններս իրենց ներկայացնելով յուրաքանչյուրիս իրավունքների պաշտպան, իրականում դրամաշնորհով կաշառվելով՝ ուղղակիորեն նպաստում են մարդկանց իրավունքների խախտմանը՝ հոգևոր և ֆիզիկական առողջության քայքայմանը, և Հայաստանի պաշտպանունակության թուլացմանը: Ընդգծենք. պատիժները չպետք է վերաբերեն աղանդում հայտնված քաղաքացիներին, ընդհակառակը, նրանք պետության և հասարակության հոգածության կարիքն ունեն:

Ամփոփում

Հիմք ընդունելով վերոշարադրյալը, ընդգծենք ամենակարևոր հետևությունը. թուրքի կերպարը չի փոխվել և չի կարելի տրվել նրա՝ ժամանակակից դառնալու մասին խաբեկանքին: Իրողությունն այն է, որ մենք ստիպված ենք հարաբերություններ հաստատել ոչ թե «փոխված», «քաղաքակրթված», այլ սովորական, հայերիս իշնամի ընկալող թուրքի և մեր հանդեպ տոտալ առելություն մամակված ազրբեջանցու հետ: Հետևաբար, հանդուրժողականության անառողջ, այլասերված կոչերը մեզանում միայն բթացնում են հասարակության զգոնությունը, կոտրում ազգի դիմադրողական կորովը: Ուժեղ լինելով միայն կարելի է խոսել թուրքի, ազրբեջանցու հանդեպ հանդուրժողական լինելու մասին: Միայն ուժեղ հայի հանդուրժողականության կոչը, խաղաղասիրական կեցվածքը կարող է ընկալվել իբրև այդպիսին: Թուրքը, ազրբեջանցին մեզ պետք է ընկալեն ուժեղ, սեփական հողը պաշտպանելուն ունակ և իրենց հավասար հակառակորդ, հաշվի նստեն մեզ հետ: Արցախյան պատերազմից հետո այս դիրքորոշումներն ազրբեջանական հասարակության մեջ արդեն ստեղծված են. այն հարկավոր է միայն ամրապնդել՝ վերջնականորեն արմատախիլ անելով խեղճ, զանգվածային կոտորածի ենթակա հայի կերպարը: Հակառակ դեպքում ցեղասպանության մեծ ու փոքր դրսևորումները կլինեն հայերիս մշտական ուղեկիցը:

Ազրբեջանցու, թուրքի հանդեպ իրական, առողջ հանդուրժողականության ձևավորումը հնարավոր է մի շարք նախապայմանների դեպքում միայն: Մասնավորապես, կայուն ազրեսիվ-ազգայնամոլական նկարագիր ունեցող Թուրքիայի հետ փոխհարաբերությունները պետք է կառուցվեն հստակ, առանց ինքնախաբեության, ճկուն կողմնորոշվելով փոխադարձ շահերի մեջ: Թուրքիայի հետ պետք է հարաբերվել առանց իրադրական, տնտեսական շահը համազգային-կենսականին հակադրելու: Անընդունելի է Թուրքիայի հետ հարաբերությունները պատկերացնել միմիայն Արևմտյան Հայաստանն անդառնալիորեն կորցրած լինելու փաստի հետ համակերպվելու պայմանով: Սա հենց այն է, ինչ ուզում է

Թշնամին: Ինչ խոսք, Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումն այսօրվա խնդիր չէ և միանգամայն օբյեկտիվ հանգամանքներից ելնելով Հայաստանի արտաքին քաղաքականության այսօրվա առաջնահերթությունների թվում չէ: Սակայն երկարաժամկետ ապագայում Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման հեռանկարը միանգամայն իրական է: Վերջինիս նախադրյալներն են Հայաստանի հզորանալը, բազմազգ Թուրքիայի հնարավոր մասնատման հեռանկարը, հարևան երկրների հետ նրա կենսական շահերի բախումը, քրդական դիմադրությունը, ներկայումս Թուրքիայում վերածնվելու նշաններ ցույց տվող պանթյուրքիզմի նվաճողական բնույթի վտանգավոր լինելը Իրանի, Ռուսաստանի, Չինաստանի համար, աշխարհի բազմաբևեռ դառնալու հեռանկարը, որն անխուսափելիորեն հանգեցնելու է պետությունների սահմանների փոփոխությանը: Ոխտի սերունդների գիտակցության մեջ ամեն կերպ հարկավոր է վառ պահել հայրենիքի բռնագավթած լինելու և այն ապագայում ազատագրելու գաղափարը:

Նույնը կարելի է ասել նաև Ադրբեջանի պարագայում: Հանդուրժողականությունը չի կարող ձևավորվել հենց այնպես. հարկավոր է վերացնել երկու ազգերի միջև թշնամանքի պատճառը: Ադրբեջանի հետ ներկայումս սառեցված էթնոքաղաքական³¹, տարածքային հակամարտությունը արցախահայերի պարագայում ունի ազգային ազատագրական պայքարի բնույթ: Համաշխարհային փորձը ցույց է տալիս, որ ազգային ազատագրական պայքարի բնույթ ունեցող էթնոքաղաքական հակամարտություններն ունեն միայն երկու հնարավոր լուծում: Նախկինում իշխող կողմը վաղ թե ուշ հրաժարվում է իր նվաճողական նկրտումներից, ընդունում մյուսի ինքնուրույն ապրելու իրավունքը: Եվ

31 «Էթնոքաղաքականությունը նույն արժեքների համար էթնոսների (ազգերի) միջև մղվող պայքարն է, մրցակցությունը, իսկ երբեմն էլ որոշ ազգերի համագործակցությունը՝ մյուսների դեմ հանուն իշխանության և ազդեցության ոլորտների հաջողությամբ պայքարելու համար»: Տես՝ Ա. Նալչաջյան, «Էթնիկական հոգեբանություն», Երևան, 2001, էջ 245:

կամ՝ կատարվում է էթնիկական գտում ու ցեղասպանություն: Միջանկյալ լուծումներ այստեղ չեն լինում: Առաջին լուծումից հետո միայն նախկին թշնամիների միջև վերանում է թշնամանքի պատճառը, այնուհետև նախկին հակամարտությունն աստիճանաբար վերածվում է հիշողության, առաջ են մղվում փոխշահավետ համագործակցության նկատառումներ: Այսօր Մեծ Բրիտանիան և Հնդկաստանը հաջողությամբ համագործակցում են, իսկ հնդիկի ընկալումներում անգլիացին այլևս ագրեսոր, գաղութարար չէ: Երկու ազգերի միջև թշնամանքի էջը շրջված է, քանի որ Բրիտանիան հրաժարվել է իր գաղութարար նկրտումներից: Այդպես էլ ադրբեջանական հանրույթում պետք է հասունանա խնդրի լուծման ռազմական ուղու անհեռանկարային լինելու համոզմունքը: Իսկ դրա համար ադրբեջանական հասարակությունը պետք է խորապես ըմբռնի մեր ռազմական հզորության իրողությունը: Արդյունքում Արցախի հանդեպ գաղութարարական-նվաճողական դիրքորոշումներն աստիճանաբար կմարեն. ադրբեջանական հասարակությունն աստիճանաբար կհամակերպվի Արցախին Ադրբեջանի կազմում չլինելու իրողության հետ: Այս դեպքում միայն ադրբեջանցիների հաջորդ սերդի մոտ աստիճանաբար կարող է ձևավորվել հայի հանդեպ հանդուրժողականություն, հետևաբար նաև բնականոն համագործակցություն: Սա ցավոտ գործընթաց է և կարող է տևել շատ երկար: Այս փուլով են անցել բոլոր գաղութային կայսրությունների հասարակությունները նախկին գաղութների անկախացումից հետո: Օրինակ 20-րդ դարի 40-ական թթ. վերջին Բրիտանական կայսրության փլուզումը բրիտանական հասարակության համար ծանր հոգեբանական փորձություն էր, որին լիարժեքորեն համակերպվել է բրիտանացիների նոր սերունդը միայն: Ադրբեջանական դիրքորոշումներում նմանօրինակ խորքային փոփոխությունները միայն հնարավոր կդարձնեն հայերի հանդեպ հանդուրժողականության ձևավորումը: Իսկ ահա հայ հասարակության մեջ ադրբեջանցու հանդեպ համարժեք հանդուրժողականություն կառաջանա միայն ադրբեջանական հասարակության դիրքորոշումների նման խորքային ձևափոխմանն ի պատասխան: Մինչդեռ այսօր Ադրբեջանում հայի հանդեպ

հանդուրժողականություն չկա և մոտ ապագայում չի էլ նշմարվում: Ավելին, նկատվում է հակառակ միտում: Զինադադարին հաջորդած տարիները կարող էին նպաստել թշնամանքի մեղմացմանը, եթե չլիներ Ադրբեջանում տարվող ռազմամոլ-ռևանշիստական քարոզչությունը, որը հետաձգում է հանդուրժողականության ձևավորումն անորոշ ժամանակով: Այս պարագայում մեզանում ադրբեջանցիների հանդեպ ագրեսիվ դիրքորոշումները կարող են առաջին պլան մղվել կամ թուլանալ, սակայն լրիվ վերանալ չեն կարող՝ քանի դեռ կա տարածքային խնդիր: Ներկայումս, առանց իրականության սկզբունքի առջև մեղանշելու հարկավոր է ադրբեջանական հանրույթը որակել որպես թշնամական, միաժամանակ հանդուրժելի համարելով նրա ապրելու, պետություն ունենալու, մշակույթ զարգացնելու իրավունքը, սակայն ոչ մեր պատմական հայրենիքի տարածքի վրա, ոչ մեր քաղաքակրթությունը ոչնչացնելու, բնիկներին սրի քաշելու կամ մշակութային կոլոպուտի գնով:

Ի դեպ, հատկանշական մի փաստ: Ադրբեջանցիները հրաժարվում են համագործակցել միջազգային կառույցների հետ այն դեպքերում, երբ դա հակասում է իրենց պետական շահերին, ինչը չի կարելի ասել մեզանում գործող մի շարք կազմակերպությունների մասին, որոնք վերածվել են գերտերությունների ձեռքին խամաճիկների: Այսպես, ադրբեջանցի հոգեբան Ազադ Իսազադեյի վկայությամբ, իրենք ժամանակին հրաժարվել են համագործակցել մի արտասահմանյան կազմակերպության հետ ադրբեջանցի «փախստական» երեխաների հոգեբանական վերականգման շուրջ, քանի որ դրան զուգահեռ խնդիր էր դրված նաև վերացնել հայերի հանդեպ թշնամու կերպարը: Իսազադեն դա հիմնավորում է նրանով, որ դեռ պարզ չէ, թե ինչպիսի վերջ է սպասում արցախյան հիմնախնդրին: Ըստ նրա, եթե բանը հասնի պատերազմին, ապա այդ դեպքում հայերի հանդեպ թշնամու կերպարի բացակայությունը կնշանակի «ռիսկի ենթարկել մարդկանց (ադրբեջանցիներին) ևս մեկ սերունդ»³²:

³² Армения и Азербайджан на перепутье "ни мира, ни войны". – Ереван, Исследовательский центр "Регион" Журналистов-исследователей, 2005– стр 62.

Այսպիսով, մեր օրերում ռազմական հոգեբանությունն առջև ծառայած խնդիրները չեն սահմանափակվում միայն զինված ուժերով, այլ վերաբերում են նաև ողջ հասարակությանը: Մեր օրերում ռազմական հոգեբանության գերխնդիրն է մեկ ազգ, մեկ հայրենիք գաղափարով ամրապնդել հայության ազգային ինքնագիտակցությունը և ինքնապաշտպանական ներուժը: Վերջինս ենթադրում է. 1) գրագետ քարոզչությամբ արթուն պահել հայության հանդեպ Ադրբեջանի և Թուրքիայի թշնամական-սպառնալից կեցվածքի մասին հայ հասարակության, հատկապես երիտասարդության պատկերացումները՝ վերջիններիս մոտ ձևավորելով թշնամուն հաղթելու, բռնազավթված հայրենիքն ազատագրելու հավատ և պատրաստակամություն: 2) Երկրի բնակչության շրջանում ժխտողական դիրքորոշումներ ձևավորել «Եհովայի վկաներ» ազանդի հանդեպ, համոզիչ կերպով ներկայացնելով Հայաստանի անվտանգությունը և յուրաքանչյուր քաղաքացու կյանքին եհովականությունից բխող սպառնալիքը՝ այդ կերպ կանխելով դրա հետագա տարածումը: